

Oplysningen i Sverige og Danmark

Det er en stor ære og en stor glæde at stå her i dag. Jeg har lyst til bare at sige: stor tak. Når jeg lægger beslag på mere af jeres tid, er det fordi Akademiet har opfordret mig til at holde en regulær tale 'over et valgfrit emne'.

Jeg har – således opfordret – set mig om inden for den litteraturforskning jeg i dag bliver belønnet for, og er standset op ved oplysningen, *The Enlightenment*, die *Aufklärung*, les *Lumières*. Jeg har valgt at fremsætte nogle sammenlignende overvejelser om oplysningen i Sverige og Danmark.

Grundlæggende er vi jo ens, vi svenskere og danskere. Vore to sprog er begge østnordiske. Vi har begge været militære stormagter med en voldsom lyst til at gå i krig, især med hinanden. Vi opfattes, i hvert fald indtil for nylig, som to alen af et stykke – frisindede velfærdsstater. Så ens at vi ude i verden bliver forvekslede med hinanden.

Da jeg første gang var i Amerika, som *visiting scholar* på Harvard, mødte jeg i *the faculty club* en mand der, da han hørte jeg kom fra Københavns Universitet, udbrød:

– Ah, you are from Sweden, you must have interesting orgasms!

Måske var det Bergmans løsslupne ungdomsfilm der havde indgivet ham tanken. Så ens vi er, og dog så forskellige. Hvordan så det ud i 1700-tallet, den epoke der også går under navnet oplysningen?

Eller gør den? *Er* der overhovedet en oplysning i Norden? Især vore svenske fagfæller har gjort deres til at holde oplysningen ude af Norden.

Først kom romantikken og gjorde det af med oplysningen, denne – jeg citerer the Oxford English Dictionary – *shallow and pretentious intellectualism*, altså dette fladbundede og prætentiose hjernespid, der desuden 'udviser urimelig foragt for autoritet og tradition'. Sådan så det romantiske 1800-tal på sin forløber i 1700-tallet over hele Europa.

I kølvandet på denne romantiske konsensus om at udradere oplysningen kom så i Sverige først Martin Lamm og udnævnte alt hvad der var interessant og tiltrækkende i det svenske 1700-tal til at være en særlig form for romantik, som han opfandt en hidtil ukendt betegnelse for: 'Oplysningstidens romantik'. Og derefter Tore Frängsmyr, som udnævnte oplysningen til at være så fransk at intet af det der forekom i Sverige, var fransk nok til at være oplysning.

Således forsvandt oplysningen fra Sverige.

I Danmark har oplysningen ikke haft meget bedre kår. Se blot hvordan det gik Holberg. Danmark-Norges største forfatter i 1700-tallet, Holberg, var så stor at han

blev hævet over de forskellige retninger. Romantikerne afviste *ikke* Holberg som oplysningsmand; de hylkede ham heller *ikke* som en slags 'oplysningens romantiker'. De havde en snedigere strategi til at trække oplysningen ud af ham:

Der var nemlig det ved Holberg at han var morsom. Og morsomme menneskers meninger behøver man som bekendt ikke tage alvorligt. Så i stedet for at tage stilling til hvad Holberg egentlig var, udnævnte romantikerne ham helt enkelt – det var Heiberg der forestod udnævnelsen, Heiberg bestemte alt den slags – de udnævnte Holberg til 'den danske litteraturs far'. Ergo var de alle børn af samme far og behøvede ikke at bekymre sig om at de formøblede hans arv.

Den anden store digter i dansk 1700-tals litteratur, Johannes Ewald, rev romantikerne ud af oplysningen på en anden og snedigere måde: De udnævnte ham simpelthen til at være en af deres egne. Han var ikke 'oplysningens romantiker', han var simpelthen romantiker; bare lidt tidligt ude. Den største danske litteraturhistoriker, Vilhelm Andersen, førte villigt romantikernes vurderinger til bogs.

Med Holberg og Ewald ryddet af vejen var der stort set ikke nogen dansk oplysning tilbage at tage stilling til. Og således, på to forskellige måder, forsvandt oplysningen fra vore to lande. Så grundigt forsvundet var den at da jeg i 1960'erne arbejdede på en doktorafhandling om dansk 1700-tals litteratur, var begrebet oplysning slet ikke i mine tanker. I hvert fald figurerer ordet 'oplysning' ikke i bogen, skønt det er et ægte oplysningsprojekt den handler om: omvaloriseringen af naturbegrebet fra syndighed til selvbevidsthed. Oplysningen var ikke noget man behøvede tage stilling til dengang, i 1960'erne, for den fandtes helt enkelt ikke.

Heller ikke 'oplysningsprojektet' eksisterede. Af den enkle grund at det ikke fandtes i 1700-tallet. Oplysningsfolkene vidste ikke at det var et 'projekt' de havde. Vi skal langt op i det 20. århundrede, før ordet blev opfundet – nu som kerne i selve moderniteten. Og vi skal frem til 1970'erne før tanken om et oplysningsprojekt fik gennemslag – som noget der er enten en katastrofe eller en velsignelse; som noget der enten er slået fejl eller endnu ikke fuldført.

Og da blev det for alvor interessant at vende tilbage til 1700-tallet og finde ud af hvad vi i grunden havde af oplysning i Norden. I et klima, hvor pludselig hele moderniteten står på spil, er det at søge oplysningens spor i Norden ikke længere en formel øvelse i nomenklatur, men en humanistisk samfundsopgave.

På det seneste er oplysningen rykket endnu længere i front og blevet selve kendetegnet på vores identitet som europæere (ligesom det er blevet muslimernes idehistoriske problem at de mangler en oplysning). Hvad er det der binder os europæere sammen, spørger Jens Christian Grøndahl i 'Hjemme i Europa' (2015), og

svarer: universalismen, også kaldet ligeretten – et af klenodierne i arven fra oplysningen.

Så hvis Tore Frängsmyr og Martin Lamm og Vilhelm Andersen har ret, er vi ilde stedt i Norden. Så har vi slet ikke nogen oplysningsarv at bidrage med.

Men så slet står det heldigvis ikke til. Den nordiske oplysning gemmer sig blot steder man sjældent har regnet med. For at finde den, må man til en begyndelse vide hvad man søger efter.

Spørger man: Hvad er oplysning? er det bedste svar stadig det som Immanuel Kant gav i 1783. Oplysning, sagde han, er menneskets udtræden af dets selvforskyldte umyndighed. Oplysningens valgsprog er: hav mod til at betjene dig af *din egen forstand!* For det er, føjede Kant til, ethvert menneskes ret og pligt at tænke selv.

Ethvert og ethvert – det var nu så meget sagt. Der var alvorlige begrænsninger, og jeg skal senere vende tilbage til en af dem. Men programmet fejler ikke noget. Ligeret er det latinske fremmedord 'universalisme' oversat til jævnt hverdagsprog.

Den betjente sig – denne tanke om alles ligeret – af et hjælpebegreb, der fik en kolossal betydning i 1700-tallet, begrebet natur. 'Natur' er det der går forud for 'kultur', det vi alle har i os i form af 'menneskets natur' inden den bliver kultiveret, og 'omverdenens natur' inden den bliver civiliseret.

Med naturen som redskab gennemførte 1700-tallets digtere en oplysningsproces som romantikerne i 1800-tallet overså. Og forskerne også, fordi de var fikserede på *meningstekster*. Men den nordiske oplysning findes ikke i meningstekster; den viser sig tydeligere i poetiske og religiøse tekster.

Tænk på Creutz's hyrdedigt 'Atis och Camilla'. Jeg læste det i sin tid på en studenterhybel på Rackarbergsgatan 36 i Uppsala, mens jeg var på studieophold ved universitetet dér. Jeg så dengang ikke andet i digtet end et forældet rokokosceneri. Nu har jeg genlæst 'Atis och Camilla' i Svenska Akademiens nyudgave og, vejledt af Horace Engdahls introduktion, set hvor tydeligt et digt som dette indgår i den progressive propaganda som naturen dengang var redskab for.

Naturen i digtet er så kunstig at man mere tænker på opera end friluftsliv. Kulisserne kommer rullende en for en, nøjagtig som de to hovedpersoners sindstilstand kræver det. Naturen er det vi – og romantikere – kalder 'unaturlig'. Men det er kun fordi vi og de ikke forstår at naturen i disse tekster er et tegn, ikke et fotografi. Først når man har forstået hvad naturen er tegn for, har man forstået digtet.

Den norske digter Chr. Braunman Tullin skrev 'Min muse kom og lad os fly/ fra dette melankolske fængsel/ hvor ønsker daglig død i trængsel ...' Gustav Philip Creutz skrev på samme tid, i omegnen af 1760, næsten det samme: 'I de

Arkadske fält, långt från de stolta Städer,/ Där nöjet säljes bort för ärelystnans väder.’

De stiledede mod samme sted, svenskeren og nordmanden, stedet hvor de sande værdier trivedes. Det sted de kaldte ’naturen’. Værdierne kaldte de ’naturlige’. Creutz opførte en hel 5-akts beretning på vers om forelskelse, forhindring, forløsning for at nå dette mål. Pastoralen ’Atis och Camilla’ er en lille fremvisning af mennesker som hyrder der træder ud af deres selvpålagte umyndighed og følger deres natur. Eller som Horace Engdahl skriver i indledningen til Akademiets udgave:

’Litteraturhårderna var de första litterära gestalter som var rätt och slätt människor: de första moderna subjekten ... De radikale upplysningsfilosofernas bild av människans urtillstånd, som var utgångspunkten för naturrätten, svarade inte mot någon konkret historisk verklighet utan tecknades just efter pastoralens modell.’

Dette er et eksempel på hvordan man i skønlitteraturen kan finde spor af oplysningen som undslipper filosofernes blik.

Hos Johannes Ewald gør noget lignende sig gældende; det frigjorte moderne menneskes natur bliver afbildet gennem naturens natur. Ewald har desuden, i modsætning til filosoferne, også blik for den angst friheden medfører.

I digtet ’Aftenen’, har han givet et hjertegribende udtryk for oplysningens omkostning. Digtets ’jeg’ ser på en solnedgang, dvs. solens, lysets forsvinden. Med stringent logik – den følende skjald var en lysende tænker – beder han solen om at forsvinde i en fart, for når den alligevel skal forsvinde, volder det kun smerte at afskeden forlænges.

’Dette NU, hvori du [:solen] smiler/
Dræber dig – du Jordens ven!/
Mørket haster – døden iler –/
ingen Almagt standser den’.

’Almagt’ er Ewalds gløse for Gud. ’Ingen almagt’ – det er naturen uden gud. Det er det gudløse menneskes nøgne ensomhed Ewald her foregriber. Også den er en del af oplysningen.

Det er to eksempler på hvordan man i poesien kan finde hvad der mangler i filosofien, nemlig OPLEVELSEN af oplysningen. Menneskets stolthed over at følge sin natur (hos Creutz) – og den angst der ledsager dette valg (hos Ewald).

Vi er her fremme ved den vigtigste grund til at man har afvist at der skulle have været oplysning i Norden: Oplysning er filosofi, dvs. meningstekster.

Begrænser man sig til de logiske kategorier i definitionen af oplysningen, finder man i Sverige ikke meget andet end 'Försök til en avhandling om upplysningen' af Niels von Rosenstein – dette akademis tidligere sekretær – omtrent det kedeligste oplysningsdokument der findes, med konklusionen 'nyttigt och sant äro det samma'. Lutter hyldest til korrekt tænkning og kongelig autoriseret Luthersk konfession.

Jeg har nævnt et par eksempler på ældre forskning i oplysningen. Går man til *the cutting edge*, altså den fremmeste internationale forskning i oplysningen, møder man samme problem: At *oplysningen som oplevelse*, som levet liv, forsvinder i koncentrationen om det cerebrale.

Et eksempel er Jonathan Israel, nok en af de førende med sine i alt 4 massive bind om oplysningen, hvoraf det seneste udkom i fjor. Igennem hele værket går modstillingen af to hold, de radikale oplysere, som er udstyret med de rigtige meninger, alle stålsatte ateister i Spinozas fodspor, det andet de moderate: mænd der ikke tør tage den fulde konsekvens, men bliver hængende i deismen, altså en religion, der ganske vist er reduceret til det minimale, men dog en tro.

Ved at hænge sig så meget i folks *meninger*, overser man i mine øjne alt det brogede ved oplysningen, alt det levede liv.

Et enkelt eksempel, igen fra skønlitteraturen: parodiene. Oplysningen var parodiernes tid. 'Skåder glassen om på borden om i krognom' skriver Bellman i optakten til Fredmans første epistel. Det er jo ikke kun morsomt; det er også en gestus der med poesiens midler underminerer religiøs fundamentalisme. *Det* er oplysning – som flyver under idehistorikernes radar, fordi den ikke er sat på begreb.

Og inden for de subversive religiøse sekter finder man også oplysningstræk som Jonathan Israel med sin metode går glip af. Eksempelvis i Sverige og Danmark, de herrnhutiske pietister. Deres stifter og læremester, Zinzendorf, havde sagt: 'Husk at det ikke er sikkert at *vi* har ret i alt; og det er heller ikke sikkert at *de andre* har uret i alt.' Jeg kender ingen andre religionsstifter der har sagt sådan – det er jo en af oplysningens grundværdier der kommer til orde her: tolerancen.

Et andet træk der forener de hellige herrnhuter med de radikale oplysere, er den vægt de lagde på omvendelsen: for det er jo en variant af Kants opfordring til at træde ud af den autoriserede kirkes myndighed og stole på egen oplevelse snarere end på præstens autoritet.

Det vigtigste bidrag fra sekter som metodisterne i England og Herrnhuterne i Norden er at de var dissidenter. Og dissens er et af oplysningens klenodier – dette at mennesker tør stå frem med en afvigende opfattelse og tør stå ved den. Ikke som terrorist, ikke som fundamentalist, men alene som et frit subjekt der siger: 'her er jeg, bevidst om at jeg er i mindretal; jeg forlanger ikke at I skal dø

eller give mig ret, blot at I accepterer at jeg er som jeg er'. Det er det moderne individ der tager form i dissidentens skikkelse. Den skal vi værne om.

De ydede deres dissens på det på det religiøse område, men husk på at det var i et samfund hvor religion var den store metafor for det fælles.

Jeg hævder ikke at pietismen er lig med oplysningen. I mangt og meget er pietismen oplysningens modsætning. Men afviser man de troende alene fordi de tror, overser man en vigtig side af oplysningen, for eksempel herrnhutismens indsats for tolerance og selvforvaltning og modet til at være afviger.

Det er i øvrigt påfaldende hvordan denne lille sekt, herrnhuterne, har været i pædagogisk nærhed af en række af vore litterære skikkelser. Bellmans forældre fandt en herrnhutisk privatlærer til deres søn (Carl Rutström); Thorild havde en herrnhutisk formynder i gymnasietiden i Gøteborg (storebror Ifvar); Ewalds far var Herrnhut i hemmelighed. Opdragelse af følelserne er lukket land for den der studerer idehistorien som et rent intellektuelt anliggende. Søren Kierkegaard er på ét og kun ét punkt et barn af oplysningen: i viljen til dissens, hans fanatiske modstand mod statskirken og dens levebrødspræster. Kierkegaards far var herrnhut.

Men ok, lad mig efter en litteraturforskers polemik mod ide- og filosofihistorikernes begrænsning, slutte denne mønstring af svenske og danske poetiske eksempler på oplysning med et emne som neutraliserer forskellen mellem de to slags tilnærmelser til oplysningen.

Lad mig som sidste punkt tale om ligeretten.

Alle er enige om at alle menneskers ligeret er kernen i oplysningen. Det er den arv fra oplysningen litterater og filosoffer og EU-politikere kan enes om. Vi kan endvidere alle enes om at der findes ikke mere indlysende udtryk for oplysningens universalisme end *mænds og kvinders ligeret*. Det er hvad indvandrerne i den europæiske union først og fremmest skal acceptere, hvis de vil leve her. Når alle svenske politikere før seneste valg erklærede at de er feminister, betyder det, så vidt jeg forstår, at de hylder den betingelsesløse ligeret mellem kønnene – som er en soleklar konsekvens af den europæiske oplysning. En af mange sammenfatninger af oplysningen i stikord lyder jo: borgeren, byen, fornuften, feminismen. Også i Jonathan Israels skildring af oplysningen spiller kvinders ligeret en fremtrædende rolle.

Der er et lille problem ved denne skildring af oplysningen. Der er det problem at praktisk talt ingen af de førende oplysningsmænd havde den ringeste tanke om at tildele kvinder (eller farvede) nogen del i deres privilegier.

Forestil jer Jefferson, den eftermiddag i 1776 da han sidder ved sit skrivebord og arbejder med udkastet til den amerikanske uafhængighedserklæring:

”We hold these truths to be self-evident that ...”

Det er sent på dagen, mørket falder på, han har svært ved at se hvad han skriver, men ind kommer så hans hustru og hans slave med hver sit lys, så han kan fortsætte:

”Vi anser disse sandheder for selvindlysende at alle mennesker er skabt lige og at de af deres skaber har fået visse umistelige rettigheder, heriblandt retten til liv, frihed og stræben efter lykke”.

At disse selvindlysende sandheder kunne omfatte kvinde og negre, strejfede ikke Jefferson eller de andre mænd bag den amerikanske løsrivelse. Og for resten heller ikke Kant eller Voltaire eller Diderot eller Rousseau osv. Der var dog én oplysningsforfatter – poet og filosof – der så anderledes på det. Hans navn var Ludvig Holberg.

I 1792 skrev Mary Wollstonecraft oplysningens berømteste manifest om kvindernes ligeret, *A Vindication of the Rights of Women*. 70 år tidligere stjal Holberg Mary Wollstonecrafts titel nærmest ordret. I 1722 udgav Holberg, ’Gynækologia, eller et Forsvarsskrift for Kvindekønnet’.

Holberg benyttede forskellige satiriske manøvrer for at få sit synspunkt igennem.

Hovedpersonen i Holbergs versfortælling om kvindekønnet, Zille Hansdotter, tigger sin far om at få lov at lære latin og læse bøger. Faderen afviser hende med den indlysende begrundelse at det er hendes brors opgave. Zille bør lære at holde hus og lave mad af sin mor, for det er jo en kvindes opgave.

Men Zille giver ikke op. Hun foreslår sin far at man udskyder dåben indtil det unge menneske har vist sine interesser. Så kan man give et drengenavn til den der vil læse bøger, og et pigenavn til den der har lyst til at lave mad. For resten, føjer Zille til, er der vel ikke noget til hinder for at en kvinde kan falde lige så dybt i søvn i et dommersæde som en mand, eller gøre sig lige så uforståelig på latin som en person af hankøn.

Det er disse vittige formuleringer der er skyld i at Holbergs feminisme ikke er blevet taget alvorligt af læsere og forskere før sent i 1900-tallet. Men Holbergs synspunkt på ligeretten er et af de mest konstante i forfatterskabet. Mange år efter Zille, i ’Heltehistorier’ (1739), diskuterede han igen argumenterne mod kvinders ligeret.

Der var for det første den kendsgerning at mænd har større muskler. Men det argument skal mænd passe på med, siger Holberg, for konsekvensen er jo at så er det kvinderne der bør sidde ved skrivebordene og være arkitekter, mens mænd skal udføre det grove murerarbejde.

For det andet er der argumentet med at kvinder er ubrugelige i embeder, når de har barnefødsler. Men hvad betyder det om en klog kvinde er væk 6 uger om året mod at en dum mand sidder i et vigtigt embede det hele år.

Og for det tredje er der kvinders velkendte psykiske svagheder, så som 'ustadighed, overilelse, utidig frygt, utålmodighed'. Holbergs svar til den indvending mod at give kvinder embeder er værd at lægge mærke til. Han bestrider ikke at kvinder har disse egenskaber *i det nuværende samfund*. Men det kunne jo skyldes den måde man har opdraget dem på.

Eller med Zille Hansdotters ord:

Jeg sværdet ej af skeden ta'r
når man kun tilstår dette:
Om mere os betroet var,
vi kunne mer forrette.

Holberg var ikke jubelfeminist. Han mente at kvinder kan være lige så dumme og ubrugelige som mænd. Men altså også at de kan være lige så kloge og nyttige. Hans hovedargument for ligeretten er ikke at det er synd for kvinderne, men at det synd for samfundet. Det er ressourcospild at 'dømme den halve del af jordens indbyggere ubrugelige til vigtige og vanskelige forretninger'.

Jonathan Israel er enig i at ligeretten mellem kønnene er en grundværdi i oplysningen. Men han har ikke kunnet finde andre end en obskur franskmand (Poulain de la Barre), skiftevis katolik og calvinist, fra 1600-tallet til at repræsentere det. Det er synd for den internationale oplysningsforskning at Holberg er ukendt for dem.

Jonathan Israel er i øjeblikket i gang med en studie i den nordiske oplysning – han er blandt andet optaget af svenskeren Thomas Thorild. Han har vist mig et første udkast til sit spændende arbejde på dette felt. I mine kommentarer har jeg gjort ham opmærksom på at han bør læse Holberg. Fremtiden vil vise om det har gjort indtryk.

Når jeg her i aften har sammenholdt svensk og dansk oplysning, lægger det op til en konklusion. Den er også nem at drage. Der var bestemt oplysning både i Danmark og i Sverige. Hvem førte an, var det *svenskerne* eller *danskerne*? Svaret er indlysende: det var *nordmanden* Ludvig Holberg.

Men fordi han var poet, satiriker og humorist har omverdenen ikke opdaget det. For skønlitteratur er det jo så let ikke at tage alvorligt.

I meddelelsen om prisuddelingen har I motiveret prisen med at jeg er 'litteraturvetare'.

För detta är jag tacksam. Litteraturvetenskap är mitt yrke. Humaniora är, enligt min uppfattning, inte ett konglomerat av språkskicklighet, lexikal kunnskap och bildad konversation. Jag är övertygat om att det finns någonting som är värt namnet humanistisk vetenskap, med stringens, logik och metodik. Det har i alla fall varit min strävan att utöva en sådan humanistisk vetenskap.

Jag är också tacksam att Svenska akademien har noterat att jag har varit verksam som kulturskribent i Politiken genom decennier. Vetenskap och journalistik är två olika yrken, men om man har tur att sysla med skönlitteratur, då händer det att båda sysselsättningar hänger ihop.

Jag skal be at få avsluta med en liten berättelse om en sådan hændelse.

Tomas Tranströmer dog. På Politiken gjorde vi oss redo att uppmärksamma dödsfallet så imponant som bland danske tidninger bara Politiken kann: næstan två helsidor med nekrolog, foto, dikt, fakta och så vidare. Min oppgift inom detta teamwork blev att inhämta uttalanden från kolleger. Det är lite slumpartat hvem man råkar påtræffa en lørdagsmorgon, men jag lyckades med att hitta P.O. Enquist på Canarieöarna, Pia Tafdrup i Japan och Henrik Nordbrandt i sin sommarstuga – för övrigt tre som alla har stått här i samme lykkelige situation som jag.

Desutom ringde jag, først av alla, til Mr. Enlightenment, överpoeten (också nordisk pristagare) Klaus Rifbjerg. Han mådde illa. Det var sjuksköterskan som tog telefonen og gav honom luren. Då jag hade framfört mitt ärende, sagde Klaus, professionel journalist som han också var:

"Jag antar att du vill ha det for fem minutter sen?"

"Nej", sa jag, "vi har gott om tid. Deadline er først i kvæll. Jag ringer om några timmar."

Femton minutter senere ringde telefonen. Klaus var klar med en dikt som lät så här:

Det oändligt stora

Haren sätter sina spår

Sen är den borta.

Klaus Rifbjerg

Då hængde det hela ihop, litteraturvetandet, journalistiken, förmedlarrollen, poesien. I den sekund kände jag mig næstan lykkelig – præcis som nu.

En vecka senere dog även Klaus. Det blev hans sista dikt.

Svenska Akademien 15. april 2015

Det uendeligt store

Haren sætter sine spor
Så er den væk.

Tak for opmærksomheden. - Tak for prisen.